

## MEMLÛK DEVLETİ'NDE SAVAŞIN KÜLTÜREL ESASLARINA DÂİR

ALTAN ÇETİN\*

*Mızrağı bulutlara geçiren, oku güneşin kursuna saplayabilen, canlarını feda etmekten çekinmeyen; savaşmak için zırhı, kılıcı ve mızrağı hazır. Şehid olmak için daha önce yüzüne gerekli kokuları sürmüş savaşçı yiğitlerin, her yere harb ve darbin kaim olup, kılıç ve mızrağın pazarının canlanıp, canın değeri ve ruhun ücretinin azaldığı<sup>1</sup> bir bezm u rezm çağının savaş kültürüne nüfûz etmek, savaş kültürü ve mantığını anlamak teşebbüsü ilmî usûl, tahayyül ve tasavvurlarla ve ancak o yüce ruhlara duyulan hayranlık ve minnettarlık anlayışının ilmî bir kisveye bürünmesiyle bir nebze ortaya konulabilir. Savaş gerçeği insanlığın tarihiyle yaşıt olup öç almak, düşmanlık, Tanrı ve din adına savaşmak gibi sebeplerle tarihi gerçekliğini (Peteng Savaşı, Malazgirt Meydan Muharebesi, Haçlı Savaşları, Yüzyıl Savaşları, Ayn-ı Câlüt Savaşı, Sakarya Meydan Muharebesi vs.) bulmuş ve muhtelif zamanlarda ve muhtelif devirlerde meşrulaştırıcı doğrularla tanımlanmıştır. Buna binaen beşeriyet savaşın kaçınılmazlığı karşısında ister savunma, ister saldırı amacıyla olsun her zaman askeri teşkilâta ihtiyaç duymuştur. Beşeriyetin çok önemli bir unsuru olan Türkler de tarihleri boyunca askerlikle temayüz etmişler, kurdukları devletlerde güçlü askeri teşkilâtlar vücuda getirmişlerdir.*

Savaşın Ortaçağ Türk İslâm Âlemi'ndeki esaslarını anlamak için burada başlangıçta bir kere daha İbn Haldun'a (1332-1406) müracaat etme gereği vardır. İbn Haldun, Ortaçağ İslâm dünyasına dair pek çok konunun cevherini aydınlattığı gibi savaşın doğasıyla ilgili çok açık bilgiler vermektedir: "Savaş ve öldürüşlerin her çeşidi, kavimlerin yer yüzünde zuhurundan ve Allah'ın varlıkları yarattığı günden beri devam etmektedir. İnsanların birbirinden öç almak istemeleri savaşların ve öldürüşlerin kaynağıdır. İnsanoğlu, yekdiğerinden öç almak hususunda, mensup olduğu uruk ve kavmin kendisini korumasından ve onların yardımlarından faydalanmaktadır. Her iki ta-

\* Doç. Dr., Gazi Üniv., Fen-Ed. Fak., Tarih Bölümü.

<sup>1</sup> Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (Ter. Mürsel Öztürk), Ankara, 1990, s.329, 332, 333.

raf önce kendi mensuplarını öç almaya teşvik ve ikna eder. Arkasından saflar halinde bir araya toplanılır ve kendilerini korumaları ihtiyacının bir sonucu olarak, tabiatıyla savaş cereyan eder. Bu, beşer için tabii bir hâl olup, hiçbir kavim ve nesil bundan hali değildir. Bu öç alma arzusu, çoğunlukla, kıskanma, kırgınlık ve herhangi bir hususta yarışmaktan yahut karşılıklı düşmanlıktan veyahut Allah yolundaki ayrılık veya dini korunma arzusundan yahut da korunmak istenilen devlet için duyulan hissiyattan ileri gelir.

Birbirine komşu olan, birbirine yaklaşan ve birbiriyle görüşen aşiretler arasında savaşlar kırgınlıktan, şeref ve meziyetler hususunda birbiriyle yarışmak ve bunun sonucu karşılıklı dargınlıktan doğar.

Savaşın ikinci sebebi olan düşmanlık, Arap, Türk, Türkmen, Kürt ve bunların benzerleri gibi sahra ve çöllerde yaşayan vahşi kavimler arasında görülür. Çünkü bunlar, süngüleri ile ve başkalarının elindekini çekip almak suretiyle geçinmek yolunu seçmişlerdir. Bunlar, elindekini vermek istemeyen, mülk ve malını korumak isteyenlerle savaşır. Bunların rütbe, derece kazanmak ve devlet kurmak gibi hiçbir emelleri yoktur. Onların emel, kaygı ve gözlerini diktikleri şey, galebe çalarak başkalarının ellerindekini almaktır.

Üçüncüsü Allah ve din uğruna savaştır. Bu savaş şeriat istilahında "cihâd" adıyla anılır.

Dördüncüsü, devletlerin isyanlarda ve hükümete itaat etmeyenlerle yaptıkları savaşlardır. Bu dört türlü savaştan ilk ikisi serkeşlik edenlere zulmedenlere ve kargaşalık çıkaranlara karşı yapılan savaşlardır. Yaratılıştan beri insanlar arasında cereyan eden savaşlar iki şekilde olmuştur: Biri, saflar tertip ederek hücum etme; diğeri, saldırma ve saldırdıktan sonra kaçır gibi geriye çekilerek (daire içine alma) suretiyle icra edilir. Kaynaklardaki bilgilere göre Türk kavimleri, ok atarak savaşıyorlardı. Onların tabya usulleri, saflar teşkil ederek savaştı. Onlar, bir biri arkasında üç saf teşkil ederler, atlarından inerek oklarını önlerine, yere dökerler. Bir dizlerini yere dayayıp ok atmaya başlıyorlardı. Her saf, önündeki safı düşman baskınından korumaya çalışır ve iki taraftan biri diğerini yeninceye kadar bu şekilde savaşıyorlardı. Bu tabya usulü garip olmakla beraber, sağlam bir tabya usulü idi.<sup>2</sup> İbn Haldun savaşın sebebini en temel insan hissiyatından alarak, en üst düzeydeki siyasi teşkilât olan devlete kadar uzanan bir çizgide değerlendirmektedir. Bu hem genellenebilir hem de özel sayılabilecek bir tanımlamadır. Tabii bir olay ola-

<sup>2</sup> İbn Haldun, *Mukaddime*, (Ter. Zakir Kadiri Ugan), c. 2, İstanbul, 1989, s.37-38, 47-48.

rak savaşa bakan İbn Haldun, bunun gerçeklik ve savaşa yol açanlarca ortaya konulan meşrulaştırıcı sebepler bağlamalarına da atıflarda bulunmaktadır. Her halükarda savaş soyut bilgisi bakımından, Ortaçağlar için, onun değerlendirmelerinin eşsiz değerlendirmeler olduğunu söylemek yanlış olmaz. İbn Haldun savaşa kendi açısından bu anlamda bakan nadir simalardan biridir. İbn Haldun'unun Memlûkler devrinde yaşamış ve o devri idrak etmiş olması da konumuz bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Memlûkler, Türk ve İslâm tarihinde önemli roller oynamışlardır. Siyasi olarak Haçlı ve Moğol saldırılarını durdurmuş, Abbasî Halifeliği'ni Mısır'da yeniden tesis etmişlerdir. Kültürel olarak, Türk dilini ve kültürünü Mısır'a taşımışlar<sup>3</sup> ve devirlerinde pek çok sahada eserler vücuda getirmişlerdir. Moğol sürülerinin altında yıkılan Bağdat'ın yerini Kahire almış ve İslâm Medeniyeti kendisine yeni bir melce ve merkez bulmuştur. Mısır, Suriye, Hicaz ve Anadolu'nun güneyine hükmeden Memlûkler Merc-i Dâbık ve er-Reydâniyye savaşları sonucunda ortadan kaldırılmıştır<sup>4</sup>. H. Becker, Memlûkler hakkında şunları söyler: "Moğolları mükerreren geri atanların Memlûkler olduğunu bir kere göz önüne getirelim. Düşünelim Nil vadisinde siyasi ve kültürel devamlılığı onlar sağlamışlardır. İslâm dünyasında diğer hiçbir yerde bu gösterilemez." Bu hususta Von le Coq, "Mısır'ın eski kültür zemininde, intizamlı zengin sanat hayatı daima, idare Arap valilerden Türklere geçtiği zaman gelişmiştir." demektedir<sup>5</sup>. Türk-İslâm tarihinin ehemmiyetli devletlerinden biri olan Memlûkler, Mısır'da her sahada silinmez izler bırakmışlardır. Memlûkler, Eyyübîler'in ve dolayısıyla Selçukluların ve Atabeylerin siyasi ve kültür mirasını büyük oranda devralmışlardır.<sup>6</sup> Bu yönüyle Memlûk Devleti Türk kültürünün izlerini taşıyan bir devlettir; Mısır'ı vatanları olarak benimseyen, orada yaşayıp ölen Memlûkler Selçuklular çizgisinde devam eden süreçte birçok geleneği Mısır'da temsil etmişler ve bunları kendilerinden sonraki ikinci ve üçüncü memlûk nesillerine de aktarmışlardır. Memlûkler Türkçe adları, Türkçe konuşmaları, Arapça'dan Türkçe'ye eserler tercüme ettirmeleri, Türkçe şiir yazıp okuma-

<sup>3</sup> Samira Kortantamer, *Bahri Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir, 1993, s.1; Samira Kortantamer, "Memlûklarda Türk Kültürü", *İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s.190.

<sup>4</sup> Kâzım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul, 1993, s. 434-542.

<sup>5</sup> Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s.172.

<sup>6</sup> Altan Çetin, "Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri", *Belleten*, c. LXVIII, S.251, (2004), s. 105-131.

ları ve çeşitli Türk âdetlerini yaşatmalarıyla devletlerine bir Türk devleti karakteri vermişlerdir<sup>7</sup>. Memlûkler, 1291 yılında Haçlıların son kalesi Akka'yı zaptedinceye kadar Haçlı kalıntılarına karşı sürekli savaşmışlardır. Bunun yanı sıra, Moğol ilerleyişini durduran bir set oluşturmuşlardır; Memlûkler, Kahire'yi ikinci bir Bağdad olmaktan kurtarmışlar, medenî gelişme bakımından Mısır'da bir süreklilik sağlamışlar ve kurumlarını korumuşlardır. Aynı şekilde, Abbâsî Hilafetini Mısır'da yeniden ihya etmişlerdir. Bu, İslâm Âlemi'nin ağırlık merkezinin Mısır'a kayışının ana sebeplerinden biri olmuştur<sup>8</sup>. Mustansır Billah Ebû el-Kasım Ahmed b. Zâhir Mısır'daki ilk Abbasi halifesi olmuş, onu yirmi bir halife takip etmiş ve III. el-Mütevekkil ile sona ermiştir<sup>9</sup>.

Bu çalışmada, genel olarak İslâm devletinde savaşın nasıl telakki edildiğine daha özelde ise Memlûk Devleti'ndeki duruma temas edilmeye çalışılacaktır. Zira, Memlûk tarihi bir bakıma harpler tarihidir. Kaynaklara akseden bilgiler, çoğunlukla, umumi tarih yazıcılığı geleneğine paralel olarak askerî olaylarla bağlantılıdır. "Aynı medeniyete mensup milletler her, teşkilât ve faaliyetlerinde zamanın icaplarının yanı sıra ve beklide ondan daha fazla, o medeniyetin temel kaidelerinden ilham almışlardır" yargısı, tarihi hakikatlerle pek de tenakuz teşkil etmez. Bu bakımdan, İslâm coğrafyasının mühim merkezlerinden birinde kurulmuş olan Memlûk Devleti bu medeniyet dairesinin dışında kalamazdı. Bunun yanı sıra Memlûkler din savaşlarının tam merkezinde bulunmaları sebebiyle tabii olarak İslâmî duyarlılığa da sahip olmuşlardır. Savaş onlar için bir mecburiyet olmanın ötesinde bir meşru müdafaa ve mukadderat konusu olmuştur.

İslâm devletleri kutsal naslarla sabit bir emir olan harbi son çare olarak telâkki etmişlerdir. Savaş arzu edilen veyahut peşinde koşulan bir şey değildir. "Allah yolunda savaşın ve bilin ki şüphesiz Allah hakkıyla iştirak eder ve hakkıyla bilendir." (2: 244) ve "O halde, dünya hayatını ahiret hayatı karşılığında satanlar Allah yolunda savaşınlar. Kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse, biz ona büyük bir mükafat vereceğiz." (4: 74) ayetleriyle tespit edilen savaş hakkında zarureti konusunda Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'e "Eğer onlar barışa meylederse sen de ona yanaş ve

<sup>7</sup> Kortantamer, "Memlûklarda Türk Kültürü", s.190.

<sup>8</sup> Abdülaziz Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, (Ter. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s.142.

<sup>9</sup> İsmail Yiğit, "Memlûkler", *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, c.7, İstanbul, 1991, s.166.

Allaha güven" (8: 61) denildiği gibi Hz. Peygambere de, "Düşmanla karşılaşmaya pek istekli olmayın, fakat Allah'tan selamet dileyin. Bununla beraber, eğer onlarla karşılaşsanız sebat edin ve sabredin ve bilin ki Cennet kılıçların gölgesi altındadır"<sup>10</sup> buyrulmaktadır. Bu ayet ve hadisler Müslümanların hiçbir zaman aklından çıkmamıştır. Savaşı önlemenin en tesirli yolu insanlara barışçı bir ahlâk terbiyesi vermek ve kuvvete başvurmayı gerektiren durumları ortadan kaldırmaktır. Savaşın tek bir sebebi olsaydı, belki insanlar bütün güçleriyle o sebebi ortadan kaldırabilirdiler. Ancak bugüne kadar geçirilen tecrübeler, insanlar arasındaki bilgi, inanç, iktisadi seviye, hayat tarzı, coğrafi bölge vs. bakımlardan meydana gelen ayrılıkların hiçbir zaman tam olarak giderilemeyeceğini göstermiştir. Bu ayrılıklar devam ettikçe insanlar ve toplumlar arasında ihtilaflar da sürüp gidecektir<sup>11</sup>. İnsanların hilkatinde bulunan bu ayrılıklar olduğu sürece mütecanisler ve müdafiler de hep olacak gibi görünmektedir. Bu durum, savaşı ve orduları tarihin en merkezi yerlerinden birine yerleştirmektedir.

Memlûkler dönemindeki harpler, en geniş karakteriyle, müdafaa, kuşatma ve misilleme harpleridir. "Size harp açanlarla Allah yolunda siz de dövüşün, aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki Allah aşırı gidenleri sevmez" (2:190)<sup>12</sup>, "Kendileriyle savaşanlara (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaşa) izin verildi. Şüphe yok ki Allah onlara yardıma mutlak suretle kadirdir" (22:39) hükümleri bu harblerin meşruiyet emridir. Misilleme, bu kabil harpte kısas'a müracaat suretiyle ekseriya müessir bir ihkak-ı hak usûlünü ifade eder. Bir devlet tarafından diğer bir devlete veya onun tebasına ait olan mallara el koymak veya onları tahrip etmek, elçileri hapsedmek, muhasım devlet arazisini geçici olarak işgal etmek ve buna benzer fiiller hep bu cümledendir. Çünkü Kur'an-ı Kerim: "Memnu şeyler karşılıklıdır. Onun için kim sizin üzerinize saldırırsa siz de tıpkı onların üstünüze saldırdıkları gibi ona saldırın, Allah'tan korkun ve bilin ki şüphesiz Allah kendisinden korkanlarla beraberdir" (2:194) demektedir.<sup>13</sup> Esasa ait bu bilgiler Memlûk devri savaşlarında da neredeyse bire bir paralellik arz eden hususlardır.

Tarihte birçok savaş kalemin aciz kaldığı yerde medeniyet dersi verildiğini gösterir<sup>14</sup>. Bu durum Yusuf Has Hacib'in ifadesiyle şöyle

<sup>10</sup> Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, Ankara, 1979, 259.

<sup>11</sup> Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İstanbul, 1997, s.186.

<sup>12</sup> Hamidullah, *a.g.e.*, s.265.

<sup>13</sup> Hamidullah, *a.g.e.*, s.265.

<sup>14</sup> Peyamî Safa, *Seçmeler*, (Haz. Faruk K. Timurtaş-Ergün Göze), İstanbul, 1970, s.10.

söylenmiştir: ‘Memleketi alan onu kılıç ile almıştır, memleketi tutan onu kalem ile tutmuştur. Bir memleketi kılıç ile derhal ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz. Herhangi bir memleket kılıç ve kuvvetle alınabilir; fakat bu hâkimiyet şiddet ve intikam ile uzun yıllar devam ettirilemez’<sup>15</sup>.

Memlûklerin Haçlı ve Moğol harpleri yukarda sunulan gerekçelerle gözden geçirildiğinde hep bir meşru müdafaa ve misilleme görülür. Batılı zihinlerde İslâmî düşünce ve uygulamayla birlikte hatırlanan en yaygın kanaatlerinden biri kutsal savaştır (cihad)<sup>16</sup>. İslâm, Batılılarca başlangıçtan beri hep saldırgan ve savaşçı bir din olarak; Müslümanlar da kendi inanışlarını silah zoruyla yaymaya çalışan fanatik cengâverler olarak algılanmışlardır. Klasik Arapça’da kutsal savaşı ifade eden bir terimin olmaması hayret verici görülebilir. Elbette, savaş anlamına gelen, harp ve mücadele etmenin (savaşmanın) farklı tür ve icralarını anlatan birçok kelime mevcuttur. “Kutsal” kelimesi karşılığı olarak “mukaddes” kelimesi bulunmaktadır. Fakat bu kelimeyle klasik kullanımda çok nadir rastlanır ve İslâmî çağrışımlardan çok, Yahudiler ve Hıristiyanlar ile ilgili olarak ortaya çıktığı görülmektedir<sup>17</sup>. Bu durum bütün İslâm Tarihindeki ve Memlûkler devrindeki “cihad” anlayışı hakkında da bir fikir vermektedir.

Memlûkler döneminde de, gazâ ve cihad geleneğe uygun olarak bir vecibe sayılıyordu<sup>18</sup>. Kaynaktan kaydedildiğine göre ıstılâhî olarak *Memlûk* or-

<sup>15</sup> Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Ter. Reşit Rahmeti Arat), Ankara, 1998, s.180.

<sup>16</sup> “Cihat, Ortaçağ’da, İslâm uygarlığının güvenli ve çoğunlukla da huzurla yayılma öğelerinden biriyken, günümüzde cihat, dinsel çıkarlara maddî çıkarlar da karışmasının yanı sıra, hem dinsel liderler hem de siyasal yöneticilerce hem iktidar açıklarını gidermek hem de halkta körükledikleri öç alma arzusunu doyumak için bilinçli olarak kullanıldı.”. Jacques G. Ruelland, *Kutsal Savaşlar Tarihi*, (Ter. Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2004, s.53-63.

<sup>17</sup> Bernard Lewis, *İslâm’ın Siyasal Dili*, (Ter. Fatih Taşar), İstanbul, 1992, s. 111.

<sup>18</sup> “Amma bilgil kim Tanrı ta’ala gazilik niyeti uzara at beslemeyi ve ok atmağı farz kıldı, nitekim Tanrı ta’ala kalem içinde yad kıldı; “Gücünüzün yettiği kadar atlardan kuvvet hazırlayın” dedi. Manası oldurur kim kuvvetlenün gücü yetdigince Nebi aleyhisselam kuvveti tefsir kıldı: Ok atmak bile at beslemek bile. Ve dahi Nebi aleyhisselam özi ok atdı, ve dahi at bindi, ve dahi kılıc bağladı, ve dahi sünü kötürdi. Ve dahi Rasul aleyhisselam ayıtdı kim ki bir ok atsa Tanrı ta’ala yolına gerekse ursun, kerekse urmasun, ol kişiye bir kul azad kılğan ecrin verür. İsmail peygamber oğlanlarından azad kılğan gibi dedi. Ve dahi Rasul (a.s.) ayıtdı: Bir ok sebebi birle üç kişi uçmağı kirür, dedi: biri okı işleyen ve biri okı atan ve biri dahi eline sunan”, *Kitab fi İlm en-Nüşşâb*, Ananiasz Zajaczkowski, “Mamelucko-Turecka wersja arabskiego traktatu o luncznictwie Z XIV w.”, *Rocznik Orientalistyczny*, XX(1956), s.160.

dusu *el-futûhât el-mansûriyye* uğruna mücadele etmekteydi<sup>19</sup>. Savaşa kimlerin katılacağı tespit edilmiş olup, küçük erkek çocuklar, köleler, kadınlar, bedeni özürlü olanlar (körler, hastalar, topallar vs.) savaşçı olarak görülmemiş ve savaşın dışında tutulmuşlar<sup>20</sup> ve fiilen savaşlara katılmamışlardır. Ancak tabiatıyla ansızın gerçekleşen düşman saldırısında savaş herkese katılımı gereken bir vecibe olurdu. Bu devirde kadınlar kocalarının, köleler efendilerinin izniyle savaşa katılabilirlerdi<sup>21</sup>. Ancak kaynaklarda savaşlarda kadınların durumu ile alakalı bir bilgiye rastlayamadık.

*Memlûkler* devrinde, bir yerin ele geçirilmesi ya kılıçla (*melekûhâ bi's-seyf*) ya da emân (*melekûhâ bi'l-emân*) ile oluyordu<sup>22</sup>. Sultan bir kişiyi bağışlayacağı zaman *mendil el-emân* gönderiyordu<sup>23</sup>. Emânla bir yerin teslim edilmesi hâlinde oradaki topluluğun canı ve malının emniyette olacağı ifade ediliyordu. 1470'de Ayıntab ve Hırman kaleleri kuşatmalarında bu teklif yapılmıştı<sup>24</sup>. Bir kale kılıç zoruyla alınmış ise kalenin surları yıkılıyordu<sup>25</sup>.

*Memlûk* ordusu bir yere saldırdığında ya da geri çekilirken kale burçlarının yıkılması yanında, oradaki suların ve otların zehirlenmesi, ağaçların yakılıp, ekinlerin tahrip edilmesi, şehirlerin suyunun kesilmesi

<sup>19</sup> Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfet el-Mulûkiyye fi ed-Devlet et-Türkiyye*, (Tah. Abdulhamid Salih Hamdân), Kahire, 1987, s.114.

<sup>20</sup> "Kur'an'da "Allah ve Resulü için (insanlara) öğüt verdikleri takdirde, zayıflara, hastalara ve (savaşta) harcayacak bir şey bulamayanlara günah yoktur. Zira iyilik edenlerin aleyhine bir yol (sorumluluk) yoktur. Allah çok bağışlayan ve çok esirgeyendir" (*Kur'an*; Tevbe, 91) ayeti savaşa katılmama ruhsatıdır.

<sup>21</sup> Recep Toparlı, *İrşâd el-Mulûk ve es-Selâtin*, Ankara, 1992, s.422-423.

<sup>22</sup> Ebu'l-Fidâ, 'Îmâd ed-Dîn İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbâr el-Beşer*, Kahire, 1286, c.4, s.5-6; "Markab, Kerek, Sahyûn, Lazkiyye emân ile ele geçirilmişti.", Emân ile ele geçirme için bkz., İbn el-Verdî, Zeyn ed-Dîn Ömer b. Muzaffer, *Tetimmet el-Muhtasar, Tarih İbn el-Verdî*, c.2, Beyrut, 1996, s.209, 211, 213; el-Cezerî, Şems ed-Dîn Ebî 'Abdullah Muhammed b. İbrahim Ebî Bekr, *Havâdis ez-Zaman ve Enbâuhü ve Vefeyât el-Ekâbir ve el-Âyan min Enbâihi/ el-Muhtâr min Tarih İbn el-Cezerî*, (Kısaltan Ahmed b. Osman ez-Zehabi/Tah. Hızır 'Abbâs Muhammed Halife el-Mensedâvî), Beyrut, 1988, s. 328, 352; Hetum, *Gorigos Senyörü Hetum Vekâynamesi*, (Ter. H. D. Andreasyan), İstanbul, 1946 (Yayınlanmamış Tercüme), s.19; "Akkâ, Tarabulus, Kal'at er-Rûm gibi yerler seyf(kılıç) ile ele geçirilmişti.", Seyf ile ele geçirme için bkz., c.2, s.211, 212, 227, s.230; Hetum, *Vekâynâme*, s.20.

<sup>23</sup> İbn İyas, Zeyn ed-Dîn Muhammed b. Ahmed, *Bedâyi' ez-Zuhûr fi Vekâyi' ed-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), c.2, Kahire, 1982, s.24.

<sup>24</sup> Muhammed Ahmed Duhman, *el-İrak beyne el-Memâlik ve el-Osmaniyyîn el-Etrâk*, Dimaşk, 1986, s.143.

<sup>25</sup> Baybars el-Mansûrî, Rûkn ed-Dîn Baybars el-Mansûrî el-Hatâ'i ed-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, (Tah. D. S. Richards), Beyrut, Das Arabische Buch Berlin, 1998, s.96; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, c.4, s.22; İbn İyas, *Bedâi'*, c.1/1, s.368.

savaşta uygulanan usûl ve hilelerindendi<sup>26</sup>. Ancak İslâm savaş hukukuna pek uymayan bu yöntem Moğollarla savaşlar bitince terk edilmişti<sup>27</sup>. Ancak hemen belirtilmelidir ki, bunlar kontrolsüz tahribat olmayıp birer savaş taktiği idi. Memlûk ordusunda savaşlarda muhtelif diğer hilelere de başvurduğu görülmektedir. Ermeni Simbat Vekâyinâmesinin devamında müellifi belli olmayan kısımda bu hilelerle ilgi bazı bilgiler bulunmaktadır. Eserde, “O gün (Hıms muharebesi/1299), sultanın askerleri, muharebe için cephe aldıkları vakit, keçeden muharip şekilleri yapmışlar ve onları güneş altında parlatmak için parlak eşyalarla kaplamışlardı. Mısırlılar bu insan şekillerini ellibin kadar devenin üzerine yerleştirip (bu sayı abartılı ve gerçeğe uygun değildir. Ancak bu hileyi gösteren örnek olarak kayda değer görülmüştür.) onları sıralamışlar, kendileri de develerin arkasında gizlenmişlerdi. Hiçbir kurnazlıkları olmayan Moğol askerleri ise, Mısırlıların karşısında koyun gibi duruyorlardı. Cephe tanzim edildiği vakit, onlar evvelâ çarpışmaksızın birbirine bakular. Moğolların, yani Tatarların silâh olarak yalnız okları vardı. Mısırlılar, onların, oklarını develerdeki keçeden adamlara atıp tüketmelerini beklediler. Çünkü kendileri masun vaziyette olup, oklarını bitirince, kılıçlarıyla hücum edip onları kâmilen imha edebileceklerini zannettiler...” kaydı bulunmaktadır<sup>28</sup>. Yine 1303 senesine ait bir kayıta: “Sultanın askerleri hilekârlıkla hareket ederek bir pusu kurmuşlardı. Onlar, Dimaşk’ın şarkında iki günlük genişlikte olan ovanın içinde akan iki çaydan uzaklaşmışlardı. Tatarlar, diğer bütün geçitler kapanmış olduğu için buradan geçmeye mecburdular. Mısırlılar, çayların sularını ovaya akıtmışlar ve geniş bir bataklık husule getirmişlerdi. Tatar ve Ermeni askerleri bu bataklığa saplanıp dışarı çıkamadılar ve hemen hepsi telef edildiler.” denilmektedir<sup>29</sup>.

<sup>26</sup> Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.108, 2.111; İbn el-Verdî, *Tetimmet*, c.2, s.260; el-Makrizî, Takîyy ed-Dîn Ahmed b. Ali, *Kitâb es-Sulûk li Marifeti Duvel el-Mulûk*, (Tah. M. Mustafa Ziyade-Said Abdulfettah Aşûr), c.1, K.2, Kahire, 1934,1958, s.489; el-Aynî, Bedr ed-Dîn Mahmud b. Ahmed, *İkd el-Cumân fi Tarih Ehli’z-Zaman*, (Tah.Muhammed Muhammed Emin), c.2, Kahire, 1989, s.9;Toparlı, *İrşâd*, s.423; Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında* (1394-1427), (Ter. Turgut Akpınar), İstanbul, 1995, s.70; Aziz b. Erdeşir-i Estrebâdî, *Bezm u Rezm*, s.329; Gundstabl Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, (951-1334), (Ter. H.D. Andreasyan), İstanbul, 1946, (Basılmamış Tercüme), s.107; Bkz. Abdulaziz Mahmûd ed-Dâyim, *el-Hiyel fi Hurûb Devletü'l-Memâlik*, Kahire, 1983, s. 2-39.

<sup>27</sup> el-Kalkaşandî, Ebû el-Abbâs Ahmed b. Ali, *Subh el-A’sâ fi Sinâ’at el-İnşâ*, (Tah.Muhammed Hüseyin Şemseddin), c.1,Beyrut,1987, s.64.

<sup>28</sup> Simbat, *Simbat Vekayinamesi*, s.95-96.

<sup>29</sup> Simbat, *Simbat Vekayinamesi*, s.99.



*Memlûk* harp geleneğinde ordunun yolda ilerlerken veya vardığı yerlerde yağma yapmamasına dikkat edilirdi. 1470 senesinde Dulkadır-oğlu Şah-Suvar'ın üzerine gidilirken Zagragın köyü yağmalanınca, Türkmân, Ekrâd, *ecnâd* ve naiplerin *memlûkleri* zincire vurulmuş; üzerinden çalıntı mal çıkan tavsît (ikiye bölünerek katl) edilmiş ya da topuz, çekiç gibi silâhlarla öldürülmüş, elleri kesilmiş ve çalınan malların getirilmesi istenmiş ve bu çalıntı mallar sahiplerine iade edilmişti<sup>30</sup>. Sultan Baybars'ın Anadolu seferi ile ilgili bilgiler veren Ebu'l-Ferec, '...sonra hemen Kayseri'ye giderek sultanın (Selçuklu sultanının) tahtı üzerine oturdu. Kendisi halktan bir kimseye dokunmadığı gibi, yağmagirlik de etmedi. Ordusuna mensup askerler de herşeyi bedeli mukabilinde satın aldılar. Hatta atlarının samanını dahi bu şekilde tedarik ettiler.'<sup>31</sup> diyerek fanatik Hıristiyan yaklaşımlarıyla tanınmasına rağmen, ordudaki hassasiyeti ifade etmiştir. Aynı durum, Aksaray'ı de şu şekilde yer almıştır: '...o sırada yollar kesilmiş olduğu için tahıl (galle) fiyatı öyle yükseldi ki bir mud tahıl 40 bin dirheme saun alınıp, mevaşinin yem ihtiyacı için kullandılar. O durumda (Baybars) tahıl ambarlarını açmalarına, hiçbir yaratığa, halkın yiyeceğine veya hayvan yemine el koymasına izin vermedi.'<sup>32</sup> Bu kayıtlar hem sorumlu devlet adamı tavrını göstermesi hem de savaş hukuku ile alakalı olarak önemlidir. *Memlûk* ordusunda savaşlarda elde edilen ganimet emîrler ve askerler arasında paylaşılırdı<sup>33</sup>. Ganimetten atlılar iki, yayalar bir pay alıyorlardı<sup>34</sup>. Savaş meydanında düşmandan geriye kalan silâhlar da emîrler ve *memlûkler* arasında paylaşılıyordu<sup>35</sup>. *Memlûk* ordusunun zaferi durum fetihnâmelerle İslâm ülkelerine bildirilirdi<sup>36</sup>.

*Memlûk* ordusunun seferelerinden bahsedilirken işaret edilmesi gereken önemli bir husus da sefer öncesi yapılan istişaredir. Kaynaklarda *Memlûk* ordusunun teşkilinde, *ictihâd fi el-mesâlik* (değişik konularda görüş alışverişi ve ortaya konulması), *sulûk el-edeb*, *sabır* gibi husulara dikkat

<sup>30</sup> İbn Ecâ, Muhammed b. Mahmûd el-Halebî, *Rihle Emîr Yeşbek*. (Tah. Ahmed Duhman, el-Irak beyne el-Memâlik ve el-Osmaniyyin el-Etrâk), Dimâşk, 1986, s.90.

<sup>31</sup> Ebu'l-Ferec, Gregory, (Bar Hebraeus), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, C.II, (Ter. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1987, s.599.

<sup>32</sup> Kermüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretu'l-Ahbâr ve Müsâyeretu'l-Ahyâr* (Ter. Mürsel Öztürk), Ankara, 2000, s.88; Benzer bilgiler İbn el-Verdî'de de bulunmaktadır., İbn el-Verdî, *Teümmet*, c.2, s.217.

<sup>33</sup> el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, c.2, s.29

<sup>34</sup> Toparlı, *İrşâd*, s.425.

<sup>35</sup> Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, c.4, s.14.

<sup>36</sup> Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, c.4, s.16.

edildiği ifade edilmektedir<sup>37</sup>. Bilindiği gibi müşavere İslâmiyetin rükünlerinden biridir<sup>38</sup>. Türk devletlerinde de danışarak iş yapma geleneğinin varlığı bilinmektedir. Nizamülmülk, 'Padişah, bir durumla karşılaşınca konuyla ilgili herkesin fikrine açık olmalı, tüm fikirleri birbiriyle karşılaştırmalı ve doğruyu böylece seçmelidir İhtiyarlar, âlimler ve dostları ile meşveret etmeyi vazife bilmelidir. İşlerde müşavere etmemek zayıf fikirlilikten olur; kimse hodgam olur'<sup>39</sup> diyerek meşveretin önemine işaret etmektedir. *Memlûkkerde meclis el-ceyş* veya *istişare meclisi* istişarenin gerçekleştiği yer idi. Burada *ictihâd fi el-mesâlik* (görüşerlin alınıp, savaş konusunda stratejilerin belirlenmesi) prensibi gerçekleşiyordu. İbn İyâs 'Sultanlar harp işlerinde devletin son zamanlarına kadar (el-Gavrî devrine kadar) emirlerle müşavere yapmışlar ve kararlar almışlardır' demektedir<sup>40</sup>. İdrîs-i Bidlîsî'de bulunan, 'Mısır Sultanı Kansuh el-Gavrî, sadakat ve yandaşlık izhar etse de bu sırada İslâm sultanının İran topraklarına yeniden yöneldiği haberlerini duyunca devlet erkânıyla ve ileri gelenlerle müşâvere edip görüşerek...' kaydı devletin son zamanına kadar müşâverenin devamını göstermektedir<sup>41</sup>. *Memlûk* sultanları da devleti tehdid eden bir durum karşısında emirleri toplayarak istişare yapar; ona göre kararlar alınır. Bu meclis *sultan* ve *atâbek el-asâkir* riyâsetinde toplanırdı. Halife, dört mezhep baş kadıları ve *ümerâ el-mi'in* rütbesinde olan emirler bu meclise katılırlardı<sup>42</sup>. Bunun yanında savaşılacak yerin tespiti gibi konular da bu mecliste görüşülürdü<sup>43</sup>. Halife ve

<sup>37</sup> İbn Habib, Hasan b. Ömer b. el-Hasan b. Ömer, *Tezkiret en-Nebih fi Eyyâm el-Mansûr ve Benihi*, (Tah. M. Muhammed Emin), c.3, Kahire, 1986, s.33.

<sup>38</sup> *Kur'an*, Âl-i İmrân, 159, Şûrâ, 38.

<sup>39</sup> Nizamülmülk, *Siyaset-nâme*, (Haz. M. Altay Köymen), Ankara, 1982, s.117.

<sup>40</sup> İbn İyâs, *Bedâyi'*, c.4, s.466; Bu durum bir Osmanlı kaynağında da yer almıştır, "Mısır Sultanı, ibret dolu haberden-Yavuz'un Mısır seferi haberi- gayet müteessir oldu. Bir gün vezirlerini ve kumandanlarını, sair devlet ayanı ve erkânı ile bütün askerleri bir yere topladı. Hepsini yollu yolunca Divan'a gelerek hazır oldular. İttifakla Osmanlı ülkesine sefer etmeye karar verdiler.", Solak-zâde, Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, (Haz. Vahit Çabuk), c.2, Ankara, 1989, s.48.

<sup>41</sup> İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, (Ter. Hicabi Kurlangıç), Ankara, 2001, s.302.

<sup>42</sup> Duhman, *el-İrak*, s.41; Fayed Hammad 'Âşûr, *el-'Alakât es-Siyâsiyye beyn el-Memâlik ve el-Moğol fi ed-Devlet el-Memlûkiyyet el-Ulâ*, Kahire, 1977, s.18; Ahmed Muhammed Advan, *el-Asker el-İslâmiyye*, Riyad, 1985, s.45.

<sup>43</sup> "Sultan Kutuz Hülagû'ye karşı emirleri toplamış onlarla istişare etmiş ve savaş kararı alınmıştı.", İbn İyâs, *Bedâyi'*, c.1/1, s.305; "Moğollar saldırıya geçtiklerinde, Sultan Kalavun durumu görüşmek için emirlerle istişare meclisi toplamış idi.", İbn Dokmak, İbrahim b. Muhammed b. Aydemir, *el-Cevher es-Semîn fi Siret el-Mulûk ve es-Selâtin*, (Tah. Muhammed Kemal ed-Din- İzz ed-Din Ali), c.2, Beyrut, 1985, s.94; Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd ve ed-Durr el-Ferîd fîmâ Ba'd Tarih İbn 'Amid*, (Tah. E. Blochet), c.2, Belçika, 1983, s.489; es-Sayrafî, Hatib el-Cevherî Ali b. Davud, *Nuzhet en-Nufûs vel el-Ebdân fi Tevârih ez-Zeman*, (Tah. Hasan Habeşi), c.3, Kahire, 1974, s. 383; İbn İyâs, *Bedâi'*, c.1/1, s.403.

baş kadıların da katılmasıyla savaş da meşru bir zemine oturtulmuş oluyordu<sup>14</sup>. Savaş öyle önemli bir konu idi ki yüksek hukuk otoritelerinin de onu uygun görmesi gerekiyordu.

*Memlûk* devlet teşkilâtının temelinde *memlûk sistemi*, *askerî ıktâ sistemi* ve *furusiye geleneği* yatmaktadır. *Furûsiyye*, *memlûk* toplumunda fevkalade önemli idi. Memlûk savaş kültüründen bahsedilen bu çalışmada *furûsiyye*'den de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Bir ilkeler ve anlayışlar bütünü olan *furûsiyye*, *memlûk* nizam ve dinamizminde uzun süre en etkili faktörlerden birisi olmuştur. *Memlûk* sultanlarının veya ümerâsının faziletleri sayılırken *furûsiyye*deki maharetinden muhakkak bahsedilmektedir. Hatta bu husus *sultan* olmanın öncelikli şartları arasında sayılırdı<sup>15</sup>. Emir Allân'ın Osmanlı elçilerine, "...Binicilik ve savaş bizim askerîmizin sanatı olup, Osmanlıların savaş işlerinde pek o kadar mahir olmadığı bilinmektedir." diyerek hitap etmesi, bu anlayışın Devletlerinin sonuna kadar *memlûk*lerde ne denli hâkim olduğunu göstermektedir<sup>16</sup>. Bu anlayış devletin gerileme sebepleri arasına girerek askere hamle gücü veren bir gelenek olmaktan çıktığı zaman devleti geriletken bir taassup haline gelmiştir; Ateşli silahlara olan tepki bunun bir örneği olmuştur. Askerî eğitim konularında bazı emirler tarafından *furûsiyye* kitapları da yazılmıştı<sup>17</sup>. 14. asrın son-

<sup>14</sup> Abdurrahman Zeki, *el-Ceyş el-Misrî fi el-'Asr el-İslâmî*, Kahire, 1970, s.58.

<sup>15</sup> "Kutuz'un sultan olmasında, cesareti ve furûsiyye'deki kabiliyeti etkili olmuştur". Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.46; "Tumanbay'ın başa geçmesindeki en önemli sebeplerden biri furûsiyye'deki itkanı ve şecaati idi.", İbn Zunbul, *Fethu Misr*, Kahire, 1287, s.25, 58; el-'Aynî, *es-Seyf el-Muhenned fi Siret el-Melik el-Mueyyed Şeyh el-Mahmûdî*, (Tah. Fahim Muhammed Şaltûr-Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire, 1966-1967, s.229.

<sup>16</sup> Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, (Haz. Vahit Çabuk), c.2, Ankara, 1989, s.62.

<sup>17</sup> *Kitâb fi Riyazat el-Hayl, Munyet el-Guzât, Baytarat el-Vâzih, Kitâb fi ilm en-Nüşşâb* bunların bilinenleridir. Bu eserlerden, *Memlûk*ler döneminde yazılmış olan nadide örneklerden birisi *Munyet el-Guzât* isimli eserdir; "Eser Arapçadan tercüme edilmiştir. Eserde, mütercim kendi adını belirtmediği gibi, asıl eserin adını ve yazarını da kaydetmemiştir. Mütercim, hâsekiler hâsî Timür Big'in emriyle eseri tercüme ettiğini şöyle belirtmektedir; "Bilgil kim bu risâle Türk tili üzere tahrir kılınmağa dâ'î bu boldı kim tengri fermânı birle Misr ilinde bir 'azimü'-ş-şân melik zuhûrga kildi... hâsekiler hâsî Timür big...taki işaret muntig kıldı kim bizim katımızda bir 'arabî silâh-nâme bar turur anı Türk tilinge çevürseng kim bu *gâzi Türkler* andın intifâ' alsalar sangta takı sevâb bolsa üdi. Bu duâci kul takı 'alâ re'si ve ayu tıp buyruklarına imtisal kılıp...tengri tevfiği birle ol kitâbını Türk tilinge tecüme kılıp takı *Munyetü'l-Guzât* tiyü ad birdi..." Bu eserde ata binmek, süngü (mızrak) tutmak, kılıç kullanmak, kalkan tutmak, ok atmak, top (çevgan) vurmak konuları vardır. Mustafa Uğurlu, *Munyet el-Guzât*, Ankara, 1987, s.12-14; Bunun yanında Arapça olarak yazılmış olan furusiyye kitapları da vardır; "Bektut er-Remmâh (ö.1311), *Nihayet es-Sual ve el-Emniyye fi Talim el-Furusiyye*, İmad

larından Osmanlı fethine kadar *Memlûk* ordusu yavaş fakat derin bir çöküş yaşadı. Askerî disiplinin zayıflaması, askerlerin siyasetle aşırı ilgilenmeleri, askere alma usullerindeki bozukluklar, ödemelerdeki aksamalar, seferlere katılmada yaşanan düzensizlik ve muafiyetler, ananevi eğitim sistemindeki (*furûsiyye*) ihmaller, yeni çıkan savaş teknolojisini kullanmakta yaşanan ihmaller ve ateşli silâhlara karşı olan ilgisizlik gibi sebepler ordunun çöküşünü hazırlayan askerî faktörlerdendi<sup>48</sup>. *Memlûk*ler'in baruta ve topa yenik düştüğü tarihte, dünyanın öteki ucunda başka bir askeri topluluk, kendisini tehdit eden koşullara başkaldırarak varlığını güvence altına alıyordu. Japonlar'ın kılıç kullanan sınıfı ateşli silahların meydan okumasıyla karşılaştı ve bunları ülkeden uzaklaştırıp 250 yıl daha toplumun üzerindeki hâkimiyetini sürdürülebilmek için çıkar yollar aradı. Japon samurayları Batı'daki büyük değişim ve gelişimle yüzleşebilmek adına ve bin yıldır sürdürdükleri geleneklerinden kopmamak için yabancı dinler ve teknik gelişmeler gibi etkileri kökünden kazıdılar. 19. yüzyılda Meiji dönemindeki değişikliklerle yönetimin gücü meclisin eline tekrar geçinceye dek *şogunlar* merkezi otoriteyi elde tuttular<sup>49</sup>. Elbette Japonlar sırtlarını ateşli silaha dönmüş değillerdi. Aynı *Memlûk*ler gibi! Shimazu Takashi'nin Kajiki'deki zaferi Portekiz fitilli tüfeklerinin ilk kullandığı bir savaş olarak bilinse de, Japon korsanlar bu silahları pek çok saldırılarda kullanmışlardı<sup>50</sup>. *Samurayların* muhafaza etmek istedikleri şeyler başkaydı. Geleneğin korunma üslubu açısından *Memlûk*lerle *Samurayların* karşılaştırılması ilginç olabilir. Bu belkide Yakın Şarktaki bazı yanlış ezberlerin bozulup teorik bilginin tarihten daha gerçekçi yararlanmasını da sağlayabilir. *Memlûk* savaş kültürüne tahsis edilen bu makalede, savaş kültüründeki gelişme ya da gerilemenin devletin ve milletin tarihini etkilemesine işaret etmek bakımından *Samuraylara* bu kısa atflar

---

ed-Din el-Yusüfi el-Misri (ö.1358), *Keşf el-Kurûb fi Marifet el-Hurûb*, Tayboğa (ö.1368), *er-Râmi ve er-Rukûb ve el-Cihad ve el-Furûsiyye ve Funûn el-Adâb el-Harbiyye*, Muhammed b. Mengli el-Misri (ö.1376), *et-Tedbirât es-Sultâniyye fi Siyaset es-Sinâi' el-Harbiyye, el-Ahkâm el-Memlûkiyye, ed-Devâbit en-Nâmusiyye*, Hüsâmed-Din Laçin (ö.1379), *Umdet el-Mücahidin fi Tertüb el-Meyâdin, Kitâb fi L'ab ed-Debûs*, İbn Erenboğa ez-Zeredkâş (ö.1465), *el-Enik fi el-Macânik*, Abd el-Munim Macid, *Nuzum Devlet Selâtin el-Memâlik ve Rusumuhum fi Misr*, Kahire, 1964, s.184.

<sup>48</sup> David Ayalon, "The Plague and its Effects upon the Mamluk Army", *Studies on the Mamluks of Egypt*, London, 1977, s.67; Hassanein Rabi'e, "The Training of the Mamlûk Faris", *War, Technology and Society in the Middle East*, Parry, V. J. (edited by). London: Oxford University Press, 1975, s.162-163.

<sup>49</sup> John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, (Çev. Füsün Doruker), İstanbul, 1995, s.32-33.

<sup>50</sup> Hakan Kaplan-Tolga Aşkallı, *Samuray*, 2004, s. 169.

yapılmıştır. Keşfi eski olmakla birlikte modern bir işlevle ortaya çıkan barut ve ateşli silahlar düzenin ve dengelerin değişmesinde muhtelif coğrafyalarda etkili olmuştur. Orduların kültürel uyumu ya da uyumsuzluğu da toplumların gerileme ve ilerlemesinde bu anlamda sembolik bir yere sahiptir. Safevîler ve Memlûklerin, Osmanlı toprakları karşısındaki durumu bunun en dramatik örneklerindedir. Osmanlı Devleti'nde de ilk reformların askeri sahada başlaması bu bakımdan anlamlıdır. Kavramları değişen bir zamanın uyum kuralları da değişmektedir. Bir kan ve yangın bilgisi gibi görülen savaşın bilgisi varoluşa ve devama/dönüşüme ait önemli ipuçları içermektedir.

